

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 81'27+37

<https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.2.34>

В. М. ДЕМЧЕНКО

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонський національний технічний університет
ORCID: 0000-0003-1841-7798

Н. М. КОВАЛЬСЬКА

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонський національний технічний університет
ORCID: 0000-0002-5758-8373

КОМУНІКАТИВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК МОВНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

У статті проаналізовано особливості комунікативного середовища з позицій соціолінгвістики та психології з урахуванням світового досвіду досліджень мовної ситуації та білінгвізму. З'ясовано, що види комунікативного середовища (побутове, територіальне, групове тощо) є й сферами використання певної мовної системи та системи моделей поведінки, які характеризують комунікантів. Тому визначається феномен комунікативного середовища зі своїми психологічними, етнічними, віковими, статусними, територіальними особливостями, які зумовлюють певний мовний вибір. Доведено, що з розвитком такого середовища відбувається уніфікація форм реалізації мови (горизонтальних і вертикальних) до однієї структури, якою визначено коїне як комплекс загальноприйнятих мовних одиниць усіма мовцями, незважаючи на вікові, статеві, статусні й інші відмінності. Досліджено, що типологічно українська мова за визначеними атрибутами віднесена до одного типу з російською та білоруською, але типологічно схожа з польською та македонською. Визначено, що на території колишньої імперії білінгвізм виявлявся у стосунках «національна місцева мова (зокрема українська) – російська мова», і тому саме місцева мова потребувала реального захисту після деколонізації, щоб вийти на один функційний рівень із метрополійною російською. Така мовна ситуація визначається як гіпергlossenна, а двомовність є повною (для ідеального мовця) та неповною. Акцентовано на тому, що активний тип білінгвізму характеризує українців – носіїв національної мови як першої, а пасивний – носіїв її як другої. При цьому росіяни є переважно монолінгвами.

Зроблено висновок, що дослідження вибору мови в ситуації білінгвізму (саме зі спорідненими мовами) має непересічне значення для держави, адже від цього залежить не лише функційний та структурний розвиток української мови, а й становлення реальної державної незалежності.

Ключові слова: комунікативне середовище, українська мова, російська мова, білінгвізм, національна ідентичність, мовна ситуація.

V. M. DEMCHENKO

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public Administration
and Local Self-Government
Kherson National Technical University
ORCID: 0000-0003-1841-7798

N. M. KOVAL'SKA

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public Administration
and Local Self-Government
Kherson National Technical University
ORCID: 0000-0002-5758-8373

COMMUNICATIVE ENVIRONMENT AS A LINGUISTIC
AND PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article analyzes the peculiarities of the communicative environment from the standpoint of sociolinguistics and psychology, taking into account the world experience of research into the language situation and bilingualism. It was found that the types of communicative environment (domestic, territorial, group, etc.) are also areas of use of a certain

language system and system of behavior models that characterize communicators. Therefore, the phenomenon of the communicative environment with its psychological, ethnic, age, status, territorial features, which determine a certain language choice, is determined. It has been proven that with the development of such an environment, the forms of language implementation (horizontal and vertical) are unified into one structure, which defines koine as a set of generally accepted language units by all speakers, regardless of age, sex, status and other differences. It has been investigated that typologically the Ukrainian language is classified according to certain attributes to the same type as Russian and Belarusian, but typologically similar to Polish and Macedonian. It was determined that in the territory of the former empire, bilingualism manifested itself in the relationship “national local language (in particular, Ukrainian) – Russian language”, and therefore it was the local language that needed real protection after decolonization in order to reach the same functional level with metropolitan Russian. Such a language situation is defined as hyperglossal, and bilingualism is complete (for an ideal speaker) and incomplete. Emphasis is placed on the fact that the active type of bilingualism characterizes Ukrainians – speakers of the national language as the first, and the passive type – speakers of it as the second. At the same time, Russians are mainly monolingual.

It was concluded that the study of language choice in the situation of bilingualism (especially with related languages) is of great importance for the state, because not only the functional and structural development of the Ukrainian language depends on it, but also the establishment of real state independence.

Key words: communicative environment, Ukrainian language, Russian language, bilingualism, national identity, language situation.

Постановка проблеми

У нашому сьогоденні закладено різноманітні виклики не лише демократичному суспільству, але й взагалі існуванню людства. Виклики ці виходять від імперських сил, які прагнуть реваншу за свої поразки, прагнуть якогось великого розділу території Землі, де вони будуть володарювати багатьма народами, граючи роль узурпаторів, диктаторів, сатрапів і мріючи про один великий слухняний народ, який буде готовий на все заради свого владики. Звісно, є засоби протистояння цьому лихові, один із яких – етнічна ідентичність, що передбачає особливу ментальність, яка відрізняє кожен окремий народ від інших, а отже – гордість за свою історію, культуру, мову, традиції та героїв. Саме тому феномен ідентичності потребує як наукових досліджень, так і підтримки від держави, яка цю ідентичність оберігає. Важливим у цій площині є вибір членом соціуму мови широкого (повсякденного) спілкування, адже в такому разі мова стає офіційною, а в умовах державності – державною, і таким чином є ніби духовною основою цієї держави, її головним – фактичним – репрезентантом.

У сфері науки питання вибору мови вивчається соціолінгвістикою та психологією (зокрема етнічною), адже цей вибір залежить як від соціальних чинників, так і психологічних. До цього додається функційний і структурний рівні самої етнічної (національної) мови, перший із яких у зовнішньому вимірі свідчить про здорове буття мови (на всіх рівнях спілкування – у родині, у побуті, на навчанні, на роботі, в управлінні та культурі), а другий – у внутрішньому вимірі – про саму мову (її структурний розвиток, пристосованість до мінливого світу, контакти з іншими мовами тощо). Такому розвитку може завадити лише інша мова – більш впливова та імперативно підкріплена. Це реалізується в умовах імперії, коли метрополійна мова впливає та пригнічує мови окремих етносів, які входять у склад такої держави. У такому разі функційний рівень «підвладної» мови невпинно звужується, реалізуючись лише в побуті, а структурний – примітивізується (лише для побутового рівня). Результатом такого звуження та примітивізування може бути лише один – асиміляція етносу – носія цієї мови.

Українська наука вивчає шляхи запобігання такій ситуації (розвиток мови, психологічна підтримка комунікативного середовища, пропаганда державності), а влада на законодавчому рівні створює для державної мови гідні умови функційного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відповідно до предмета нашого дослідження – аналітичних особливостей комунікативного середовища з позицій соціолінгвістики та психології, відзначимо внесок українських учених у цій науковій сфері. Так, мовознавці розглядали питання як національної психології (зокрема В. Русанівський – мовно-образний простір української ментальності [1]), генетичної закованості в освітній площині з урахуванням ментальних особливостей українських учнів при виборі ними мови в ситуації спілкування (Г. Печерна [2]), історичних передумов мовної ситуації в Україні як комплексу, що сформував сучасні проблеми (Ю. Карпенко [3]), так і конкретно виклики національній ідентичності, зумовлені історично складеною двомовністю (зокрема Ю. Саплін – про чинники білінгвістичної взаємодії на лексичному рівні [4]), та питання мовної політики держави із залученням компаративістського аналізу європейського досвіду (Ю. Жлуктенко [5]). Долучилися до цих досліджень і ми, проаналізувавши історичний розвиток мовного середовища на Півдні України (В. Демченко [6]).

Формулювання мети дослідження

Зважаючи на наведену вище актуальність поставленої проблеми, метою цієї статті визначаємо аналіз особливостей комунікативного середовища з позицій соціолінгвістики та психології, ґрунтуючись на світовому досвіді досліджень мовної ситуації та білінгвізму.

Викладення основного матеріалу дослідження

Якщо розглядати основний інструмент спілкування – мову (як систему), то бачимо, що вона існує в реальному середовищі, яке передбачає і колектив її носіїв, і певні умови її функціонування. Тобто функційним середовищем мовної системи є людська спільнота (інакше – група комунікантів), у межах якої реалізується спілкування як психологічний процес. Ця психологічність виявляється у внутрішніх зв'язках таких груп, які характеризуються або демографічно-етнічними ознаками, або соціальними, через що наукою визначаються певні види комунікативного середовища – сімейно-побутове, територіальне, соціально-групове [6]. Із соціолінгвістичного боку, другому відповідає діалектна (горизонтальна) мовна система, а першому та другому – вертикальна, певною мірою жаргонна, і взагалі їх характеризує тимчасовість, адже мова функціонує тут відповідно до певного часового проміжку – батьківська сім'я, дитячий садочок, школа, виш, виробництво тощо, і лише власна сім'я стає середовищем більшого часового проміжку (за умови її сталості). Звісно, територіальна мовна система зі своїми комунікаційними функційними зв'язками є найбільш сталою в часі, а тому складає основу будь-якої національної мови.

Види комунікативного середовища можна називати й умовами чи сферами використання певної мови, серед яких наявні й довші за часовим вектором (національна, загальнолюдська), і коротші (сфери медіа, ділової комунікації, ситуативні). Однак головним є те, що мовну систему розглядаємо як систему моделей поведінки, що характеризують окремі групи комунікантів (адже успадковуються через культуру). Тому в цьому розумінні використовуються вже поняття «мова-код» і «етнос», де форма коду співвідноситься із соціальними перемінними, і мовний вибір корелює з особливостями вже розвитку нації, суспільства й навіть держави загалом [2]. Мова-код при цьому фіксується на рівні менталітету – психологічної закованості певного етносу, а той є природним явищем, що передбачає об'єктивні передумови свого існування, куди сторонньому впливу втрутитися дуже важко (хіба що в разі тривалої асиміляторської політики імперії, що реалізується крайніми методами аж до геноциду).

Схематично функціонування мови передбачає існування власне її самої, а в її межах – окремих систем, і тому поняття мови дефінується як «система систем» або «система підсистем», що узагальнюються зрештою в зовнішній та внутрішній конгломераті, які взаємодіють між собою, визначаючи вплив соціуму на формування стану мови, та організують певну загальну мовну систему. Наявність цих кореляцій доводить, що мовне варіювання не є вільним за характером, а співвідноситься із соціальними відмінностями [5]. Саме тому ми й визначаємо феномен комунікативного середовища зі своїми психологічними, етнічними, віковими, статусними, територіальними особливостями, які кожна по собі та всі разом зумовлюють певний мовний вибір. Із такої кореляції й постає соціолінгвістика як наука, а також і психолінгвістика, що суміщає особливості психологічного вибору (мовних змін) під впливом певних ситуативних або сталих чинників.

Отже, традиційно світова лінгвістика за допомогою синхронічних і діахронічних досліджень вивчає різноманітні факти впливу соціальних і психологічних чинників на розвиток мови, тобто випадки сумісного варіювання мовних і соціальних (психологічних) структур. Дослідження комунікативних ситуацій виявляють відповідні особливості використання мовних форм або індивідом, або групою індивідів (у тому розрізі, про який йшлося вище – сімейному, територіальному, виробничому тощо). У першому разі об'єктом стає ідіолект, у другому – соціолект, але при тому наявна їх взаємозумовленість, адже саме особливості ідіолектів групуються для визначення різноманітних чинників формування соціолекту [3].

Навіть коли говоримо про мовну ситуацію чи інтеракцію, вирішальним чинником є особливості комунікативної компетенції кожного окремого мовця. Слід зазначити, що існує кілька термінів на позначення мовної компетенції індивідуума – «набір готовностей», «репертуар мовця», «мовна потенція», які загалом називають мовний запас, матеріальну підготовку носія певної мови, що реалізується у відповідних умовах комунікації. Тобто в кореляціях із соціальними / психологічними чинниками. При цьому володіння різними формами мови одночасно – рівною мірою – є ідеалізованим варіантом (на наш час і в нашому суспільстві ситуація, за якої мовець володіє та активно спілкується двома-трьома мовами та кількома соціальними діалектами, не властива більшості комунікантів). Також зауважимо, що соціальні (вертикальні) діалекти як окремі функційні системи вже не мають чітких регулярних мовних рис (хіба що сленг окремих фахових груп, скажімо комп'ютерників, що виявляє чималу кількість мінливої лексики іноземного походження та місцевих квазіформ, але все одно ця система занадто мінлива в часі). Тобто відбувається помітна уніфікація мовних функційних форм – як горизонтальних, так і вертикальних – до однієї структури (але не на користь літературної форми) [5].

Така уніфікація доводить, що відбувається розвиток комунікативного середовища, адже ще півстоліття тому досліджувалися різноманітні соціальні діалекти («мова сім'ї», «мова школярів», «мова робітників», «мова ринку» тощо або мовні стосунки на кшталт «батько-дитина», «керівник-підлеглий»), діалектологія переживала помітне піднесення, поповнюючи кожного року базу даних Національної академії наук України мовним матеріалом, забраним у різних регіонах країни, а також складеними картами з ізоглосами. І ось уже констатуємо, що й діалектні страти доволі швидко узагальнилися, сформувавши надрегіональне койне, яке зрозуміле всім українцям незважаючи на їх територіальний, віковий чи освітній рівень [4]. Ще можна виокремити якісь форми, властиві місту й селу, але все одно це здебільшого спільна форма, зокрема на лексичному рівні, що залишає

певні відмінності на фонетичному (хоча навряд чи мовлення закарпатця вже стане загадкою для східняка, як було ще півстоліття тому).

Після означених уніфікацій залишається незмінним літературний страт, але відповідно до розвитку суспільства, політичної форми держави та інших перемінних чинників він також зазнає змін, поповнюючись новою лексикою, що часто приходиться туди з діалектного чи й сленгового масивів, а також позбавляючись старих одиниць, не актуальних у нових умовах. Із психологічного боку, для мовця важливо розвиватися разом із комунікаційною системою і не залишитись на периферії суспільної комунікації. Саме тому людина похилого віку, яка має досконалий і сучасний мовленнєвий репертуар, не відчуває своєї відірваності від суспільства. До цього репертуару поряд із літературним стратом обов'язково входять одиниці вищезазначеного наддіалектного койне та, можливо, й вертикального страту – того ж таки молодіжного сленгу. У цих умовах переключення з одного комунікативного коду на інший відбувається або в ситуації білінгвізму (двомовності), або, меншою мірою, – у ситуаціях стильової варіативності. Останнє – прерогатива не обов'язково людей освічених, але осіб із високою мовною культурою. Такі мовці навіть із формально нижчим освітнім рівнем можуть володіти вищою формою мови, на що впливають етнопсихологічні та генетичні чинники.

Стильова варіативність у свою чергу має три різновиди: 1) діалект і розмовно-побутова регіональна мова (причому друга субстанція може бути похідною від першої, але вони обидві зумовлені географічними ознаками – територіальним походженням мовця); 2) соціолект (зумовлений соціальним станом – статусом мовця), що може диференціюватись у свою чергу за різноманітними професійними різновидами; 3) стилістичний рівень і функціональний стиль, що передбачають різні комунікативні ситуації, функції мовлення, але залежать від рівня мовної компетенції індивідуума, який, як уже зазначалось, не завжди залежить від освітнього рівня [4].

При цьому зауважимо, що варіативність спостерігається як у мовній системі, так і в соціальній. Так, у часи перебільшеної уваги до соціального (класового) розмежування суспільства, науковці й виокремлювали численні мовні варіативні страти, визначаючи серед них «низькі» (діалект як мова нижніх прошарків) та «високі» (літературна форма як мова «панівних» класів). Звісно, високою декларувалася саме російська мова як мова імперської метрополії, а низькою – та ж українська. Аналогічно в Іспанії та Франції, де статус діалектів мали національні кодифіковані мови – галісійська, каталонська, провансальська, баскська та інші. Такі коди й сьогодні психологічно усвідомлюються їх носіями – галісійцями, каталонцями, провансальцями, басками – як національні мови, що доводить тезу щодо «невмирущості» етносу, доки існує його мовний код.

Принагідно слід зазначити про такий цікавий факт, який ми вже відзначали раніше [6], що нечасто колоністами були представники метрополії – носії високої культури й, відповідно, мови (наприклад, під час колонізації Південної Америки португальцями та іспанцями або під час заселення Південної України росіянами). Але при тому ці особи формально становили вищий соціальний страт серед тубільної більшості, а їх культура (мова) – відповідно еталон метрополійної мови. Можемо лише уявити росіянина – колишнього красноармійця чи актуального чекіста, який зайняв посаду керівника певної структури десь на Волині. Його мовлення, переповнене одиницями революційної новомови та матизмами, було повною мірою чужим для місцевих українців, які до цього російської мови взагалі не чули. Звісно, з такої мови може сформуватися через кілька поколінь аборигенів новий код – місцевий варіант метрополійної мови (на кшталт американської англійської, фінської шведської, аргентинської іспанської тощо).

Отже, ситуація в умовах диглосії (вибір із-поміж наявних у комунікаційному репертуарі кодів), коли можливі суттєві мовні зміни (слово може перейти з жаргонного в літературне, з літературного в архаїчне), на сьогодні втрачає свою актуальність, і система реалізаційних форм звузилася до надрегіонального койне. Цей термін позначає комплекс елементів літературної мови, територіальних діалектів, просторіччя та, можливо, й іншої мови (компонента білінгвістичної опозиції з мовою етнічної більшості певної території). Воно й саме є опозиціонером до іншої мови, яка в такому разі становить регіональний варіант метрополійної, адже перебуває на території кількісного домінування місцевої мови (байдуже в якій формі – діалектній, койне чи літературній) [5]. Зауважимо, що койне – природний та органічний різновид мови, який має в основі не лише мішані мовні страти, але й діалектні елементи, вік яких налічує до тисячі років, а літературна форма, як би ми того не бажали, є неорганічною, на відміну від органічних говорів села, місць компактного проживання етносу. Проте жодна мова в світі функційно не реалізується в літературній формі.

Для порівняння мов-кодів учені виробили кілька атрибутів, які висвітлюють певні їх типологічні характеристики: атрибут стандартизації враховує наявність норм, що прийняті колективом мовців – носіїв відповідної мови; атрибут життєвості передбачає саму наявність такого колективу; атрибут історичності враховує, чи розвивається мова в процесі її використання; атрибут гомогенності визначає факт походження відповідної мови від прамови, урахувуючи ступінь її автономності; атрибут редукованості передбачає порівняння обсягу використання спорідненими мовами структурних одиниць; атрибут змішання визначає наявність елементів і структур, що не виводяться з прамови [6]. Для української мови це віднесення її до одного типу соціуму з російською та білоруською; типологічна схожість із польською; типологічна близькість із македонською; віднесення до молодих стандартних

разом зі словацькою, білоруською, македонською. Також в оцінюванні функційного статусу мови використовуються такі параметри, як тип мови (стандартна, креольська); статус (органічна, сумісна, стримувана, заборонена); процент її носіїв (за умовними рангами); її функції (зовнішньої комунікації, внутрішньої; мова освіти на всіх етапах; богослужбова).

Зі зміною офіційного статусу деяких мов у Європі на початку XXI століття сформувалася складна й неоднозначна ситуація, через що потрібно проаналізувати білінгвістичну ситуацію в межах існування комунікативного середовища. Головним чином ми говоримо про слов'янські країни, що отримали незалежність, а їхні етнічні мови стали державними. Проте найбільш складними є ситуації, де історично наявний білінгвізм. Так, на території колишнього СРСР у нових країнах такими є стосунки «національна місцева мова – російська мова», у яких місцеві мови потребують реального захисту, щоб вийти на один функційний рівень із російською, що від метрополійного статусу мала чимало переваг у часи двох імперій – російської та радянської [4]. Отже, сучасній мовній ситуації найбільш властивий білінгвізм – двомовність, одним із компонентів якої обов'язково є російська мова, що стала вже рідною для кількох поколінь представників місцевого етносу.

У такому білінгвістичному протистоянні наука описує певні мовні ситуації та їх результати, що фіксуються у відповідних термінах. Ситуації: екzoglosна – опозиція літературної мови, що домінує, та місцевої з низьким статусом (мовна ситуація в умовах означених вище імперій, де місцеві були пригноблені як на функційному рівні, так і на психологічному); ендогlosна – опозиція літературної мови з її соціальними діалектами (ідеальний варіант, скажімо в Угорщині); гіпогlosна ситуація – опозиція літературної мови з мовою заробітчан (також певним чином ідеальна, скажімо в Португалії); гіпергlosний – опозиція літературної мови з іншою – більш впливовою (найнебезпечніший варіант через невизначеність ступеня такої впливовості). Результати: 1) мова-переможець стає загальною мовою нової спільноти, а переможена зникає (в Римській імперії – доля Галії, Іберії, Дакії); 2) декілька мов уживаються разом (балто-слов'янський ареал); 3) контакт двох мов призводить до схрещення (англійська з французькою, сербська та хорватська).

Якщо аналізувати за такими параметрами мовну ситуацію на території колишнього СРСР, то вона буде гіпергlosною, а стосунки між компонентами національно-російського білінгвізму мають ознаки всіх трьох результативних типів. Російська мова в результаті централізаційної політики Російської імперії та СРСР є мовою-переможницею, загальною мовою нової спільноти – «радянського народу»; деякі переможені мови майже зникли (Далекий Схід, Північ Росії, Білорусь), а деякі мали до цього тенденцію (зокрема й українська). Причому цей тип результату майже повністю реалізований у міських умовах. Проте часом і кілька мов уживаються разом (українська з російською, румунська з російською, румунська з українською тощо), але функціональна навантаженість їх суттєво відрізняється: у місцях компактного проживання певної національності – на користь мови цієї національності, у місті – на користь російської мови, у сільських умовах – на користь мови основного етносу в регіоні чи країні. У будь-якому разі через вплив російської мови відбувається культурна асиміляція носія місцевої мови. Якщо держави, що були сателітами СРСР (Польща, Болгарія, Угорщина тощо), вийшли з найменшими втратами із ситуації взаємодії з російською мовою, то в колишніх республіках Союзу саме негативні особливості національно-російського білінгвізму є однією з найсуттєвіших перешкод до формування національної ідентичності.

Потрібно зазначити й типи білінгвізму, що відбивають принципові особливості протиставлення його компонентів: за змішаного білінгвізму дві мови зливаються в одну систему, за координованого існують дві мовні системи. У такому разі білінгв має в репертуарі окремі мовні системи, з яких вибирає відповідні засоби спілкування. Із психологічного боку, змішаний різновид передбачає відповідність у свідомості мовця одного поняття двом термінам, що дозволяє легко переходити з однієї мови на іншу. Аналогічне розмежування наявне й у іншій парі: повний (два коди як ізольовані системи), неповний (реалізація мовлення одним із компонентів). За ступенем володіння мовами розрізняється нормативний білінгвізм (мовець дотримується норми в обох мовах) і ненормативний (функційно друга мова реалізується з порушеннями) [4]. Тут, щоправда, є цікавий момент щодо самовизначення мовцем свого досконалого володіння такою нормою, адже йому часом лише здається, що він досконало нею володіє. За характером використання таких мов – цільовий та побутовий, або частковий та відносний (уміння володіти лише в окремих сферах спілкування). Тобто це потенційна чи реальна двомовність (неактивне спілкування другою мовою та активне її використання). Також відзначаються й інші параметри для характеристики білінгвізму – індивідуальний, масовий, регіональний, національний. Також коли двомовність властива всім соціально-етнічним групам, вона повна, коли ж дві мови використовуються окремими групами мовців – часткова.

Означені типи білінгвізму, що характеризують мовну ситуацію та умови контактування двох мов-складових, можна спростити на активний і пасивний, де перший різновид передбачає реальне розрізнення мовних кодів, ситуативне перемикавання, мовну, культурну інтерференцію та запозичення іншомовних слів. У свою чергу пасивний тип на відміну від такого інтелектуального набору, властивого особі з високим рівнем спілкування, характеризує зворотне явище. Наприклад, російсько-національний різновид двомовності, що є пасивним порівняно з національно-російським, викликає найбільше негативних емоцій – через низький рівень не лише володіння носіями російської мови як першою мовою корінної національності, але й узагалі зацікавленості в цьому. Лише у країнах

Прибалтики спостерігаються позитивні процеси в цьому ракурсі, адже там застосовуються силові заходи в реалізації мовної політики. Натомість в Україні, де також уже діє відповідне законодавство, ментальна делікатність не дозволяє відповідним чином контролювати його виконання. При цьому слід не допускати російській мові ні найменшого шансу на функційний реванш, адже українська мова, що вже істотно підняла свій статус, швидко втрачатиме ці завойовані позиції.

Звісно, явище білінгвізму було об'єктом численних соціолінгвістичних досліджень переважно з середини ХХ століття та потребувало чіткої стратифікації, адже складність полягає в тому, що в єдиній лінгвоструктурі можуть бути задіяні різні мови – споріднені, неспоріднені, близькоспоріднені. Особливо небезпечною є третій різновид, який може призвести до інтерференції, применшення та подальшого зникнення однієї з них. Так, в Іспанії серед романських мов (активних і неактивних) одна логічно займає вищий страт, інші – нижчий (кастільська проти каталонської, баскської та ін.). У Канаді дві мови належать до вищого страту (французька й англійська), хоча фактичний стан все одно виявляє відносно «зверхність» тієї ж англійської. Також буває, що одна мова в різних країнах перебуває і в різних ситуаціях: іспанська – в Іспанії та Латинській Америці, румунська – в Румунії та Молдові, російська – в Росії та Україні [5]. Як ми вже визначали, в таких умовах вона вже є варіантом свого автохтонного коду, а не діалектом чи піджином.

Оскільки авангардом соціолінгвістики були США, учені інших країн брали вже вироблену параметрію досліджень мовних ситуацій, додаючи до цього власні розробки, орієнтовані на місцеві особливості. Так, український дослідник Ю. Жлуктенко визначає мовну ситуацію як комплекс, що враховує наявність відповідних мов, умови їх використання, кількість їх носіїв, ціннісне ставлення членів мовного середовища до цих мов. Іншими словами, мовна ситуація є моделлю соціально-комунікативних систем і підсистем, які співіснують і взаємодіють у межах цього середовища. У таких умовах ця мовна гетерогенність диференціюється на внутрішньокультурну, коли реалізація мовного потенціалу орієнтована як на рідну (внутрішню) культуру носія, так і на зовнішньокультурну, що орієнтована на чужу (зовнішню) культуру, яка є метрополійною – фактично пропагандистом імперії [5].

Визначено, що білінгвістична взаємодія може бути функційною – передбачає відповідні особливості функціонування мов-компонентів у процесі комунікації з виокремленням мовної ситуації як складової державної політики; та структурною – передбачає взаємний вплив внутрішніх складових цих двох мов. Відповідно до цього одні дослідники вивчають соціологічний параметр (особливості функціонування мов), інші – інтерферентні явища (як результат такої структурної взаємодії), ще інші – проблеми білінгвізму загалом (у синхронічному та діакронічному вимірах), адже функційний параметр залежить від структурного як його результат. Зважаючи на це, дослідники пропонують відповідний комплекс атрибутів для аналізу білінгвізму. Це зокрема соціально-економічні, етнічні, культурно-історичні умови виникнення й розвитку білінгвістичної опозиції; вплив зовнішньої мови на внутрішню (для національно-імперського різновиду) та внутрішньої мови на зовнішню (для імперсько-національного різновиду) [1].

Із цих параметрів останній органічно поєднується з другим – як результат впливу однієї мови на іншу, а всі разом вони допомагають у вивченні умов виникнення та функціонування двомовності на певній території зі структурним взаємовпливом мов – компонентів білінгвізму. Саме таким чином у 70-ті роки комплексно досліджувався національно-російський білінгвізм в окремих національних регіонах імперії, що призвело до офіційних висновків про «плідне співіснування російської та місцевих мов», які ґрунтувалися на ідеологічних засадах, а насправді такий взаємовплив передбачає реальну асиміляцію національної місцевої. Що ж стосується принципу «взаємодопомоги», то таке можливе лише в певному ідеальному розрізі, коли ті ж слов'янські мови насправді рівні – не «великі» та «малі», не «старі» та «нові», не «більш розвинені» та «менш розвинені».

Результати досліджень засвідчили такі результати: в Азербайджані за п'ятдесят років у складі імперії міське населення збільшилося в 4,5 рази, робітників стало більше шестеро, службовців – уп'ятеро (відповідно 52%, 23%, а також 25% селян). Серед азербайджанців (74% у «республіці») майже всі національну мову мають рідною, російською лише володіють 15%. Серед вірмен (9%) 84% мають національну мову рідною, 35% володіють російською, 15% – азербайджанською (тобто тут наявне явище полілінгвізму). Серед росіян азербайджанську мову знають 7%, вірменську – 9% (то певно вірмени, які записалися росіянами). Ми вже зазначали, що на території ще Російської імперії особи, які отримали освіту метрополійною мовою (звісно, російською), визнавали себе за великоросів, і визначались цим разом із євреями й поляками саме вірмени. Звісно, підґрунтям такої асиміляції стала урбанізація, адже саме у великих містах проживала більша частина росіян і євреїв. Так, в азербайджанському місті росіян – 18% (13% – вірмени), а в селі відповідно 1,5% та 5,5%. Причому російською мовою селяни не користуються взагалі, а 10% службовців використовують її лише на роботі, 15% робітників говорять нею вдома (як і на роботі) [6]. Тобто процес денационалізації відбувається лише завдяки індустріалізації та урбанізації.

У Литві, де литовців за національністю фіксується 80%, росіян – 8,5% та поляків 7,5%, у сільській місцевості на 1923 рік проживало 84% населення, а 1970 року – вже половина населення, у місті – також 50%. Цікавий розподіл в освіті: у 3,5 тис. литовських школах вчилася 84% усіх учнів Литви, у 110 російських – 12,5%, у 190 польських – 4%. Збільшилося змішаних шлюбів: на 1959 рік – 6%, на 1963 рік – уже 35%. Тобто саме в цей період відбувалася

активна асиміляція населення через процеси міграції та урбанізації внаслідок індустріалізації. У сусідній Естонії становище стає ще більш небезпечним: сільського населення – 39%, міського – 61%, при тому що в містах росіян проживає 25%). Інші вектори мовно-національної політики спостерігаються в Бурятії, де росіян учетверо більше за бурятів – з усіма похідними явищами. Слід згадати, що колись найрадикальніші центристи Російської імперії визнавали право на державну чи національну суверенність лише тих етносів, які ідентифікують себе самостійними народами. Але тих же бурятів, автохтонність яких є незаперечною, за п'ятдесят років майже не стало.

Існує таке визначення обсягу використання національної мови, що обмежений колом життєвих потреб цього етносу, хоча воно може бути занадто вузьким як для нормального функціонування мови. Наприклад, житель Індії в сімейному та дружньому колі, у Церкві спілкується рідною мовою, у сфері ж управління – англійською, у магазині та на роботі – обома. Проте в імперії функційний обсяг використання рідної мови був вужчим, що й доводять тогочасні дослідження, якими визначено, що білінгвізм передбачає знання обох мов-компонентів відносно однаковою мірою, хоча цієї вимоги (активного білінгвізму) дотримувалися лише носії місцевих мов. Натомість носії російської не володіли й не використовували цю мову, будучи категоричними монологістами. Що стосується аборигенів – носіїв російської мови як першої, то хоча вони й визначились із чужою «рідною» мовою, змінивши власну етнічну ідентичність, то вони не усвідомлюють, що чи не навечно залишилися зі своїми етнічними ментальними особливостями (що ніколи цілком не відповідатимуть обраній іншій національності). Скажімо, франкомовним жителям Канади чи Бельгії властиві саме канадські та бельгійські характери. Натомість дослідженнями виявлено етнопсихологічну рису росіян – неприйняття інших мов (і не лише «підвладних», але й інших світових – англійської, німецької та ін.), що начебто зумовлено історичним соціальним пріоритетним становищем росіян у часи імперій. Проте є контраргумент щодо цього: росіяни і на території Америки чи Ізраїлю не виявляють особливого бажання оволодіти місцевими національними мовами. Навіть знаючи місцеву мову, вони залишаються пасивними білінгвами.

Як бачимо, серед проаналізованих вище регіонів імперії лише в Бурятії мовна ситуація певною мірою аналогічна територіям, які свідомо уникалися вченими через політичні причини. Так, в Україні чи Молдові, Латвії чи Білорусі мовні ситуації завжди характеризувалися неоднозначністю, і причинами цього є всі зазначені явища, пов'язані з історичною присутністю росіян як колоністів. Саме тому ті ж українці та молдовани виявляють тривалий білінгвальний досвід, а з-поміж білорусів питома вага носіїв російської як першої давно переважає частку носіїв білоруської. Сьогодні, з отриманням національними мовами цих нових країн статусу державних, вивчення мовних ситуацій у тих ареалах (діахронічно – через аналіз мовного стану в певні часові відрізки, синхронічно – через вивчення умов функціонування місцевих національних мов у сучасному їх стані) має дуже важливіше значення – і не лише для функційного розвитку цих мов, але й для становлення взагалі реальної державності, що перебуває під загрозою з боку колишньої метрополії. Скажімо, в Україні більше ніж де-інде функціують порівну обидві мови-компоненти у комунікативних ситуаціях – через причини довготривалого сумісного проживання двох етносів і близькою спорідненістю їхніх мов [5], адже типологічна спорідненість мов завжди була предметом наукових дискусій мовознавців. І хоча вітчизняні вчені (уже не говоримо про російських – не одна вітчизна в нас) розділилися на два табори, один із яких стоїть за генезу цих мов від ідеалізованої давньоруської, а другий – від ідеалізованої праслов'янської. При тому європейські вчені-славісти відзначають повну типологічну спорідненість української з польською, а з російською – лише через певні структурні ознаки та історичну взаємодію [6].

Висновки

Види комунікативного середовища – сімейно-побутове, територіальне, соціально-групове – водночас є й сферами використання певної мови, мовної системи, системи моделей поведінки, які характеризують комунікантів. У такому разі використовуються терміни «мова-код» і «етнос», адже мовний вибір корелює з особливостями розвитку нації, суспільства й держави. Мова-код фіксується на рівні психологічної заковданості певного етносу. Саме тому визначається феномен комунікативного середовища зі своїми психологічними, етнічними, віковими, статусними, територіальними особливостями, які зумовлюють певний вибір.

Із розвитком комунікаційного середовища відбувається уніфікація мовних функційних форм – як горизонтальних (діалект), так і вертикальних (різноманітні жаргони) – до однієї структури (поза літературною формою як комунікаційним ідеалом). Зокрема територіальні діалекти втрачають відчутні розрізновальні риси, залишаючи їх лише на фонетичному рівні, частково – на лексичному. Проте загалом носії різних нарч української мови вже не відчують таких відмінностей. Жаргони вже не є закритими системами, адже їх одиниці входять в активне загальнонародне мовлення. Загалом визначаємо спільну форму розмовного мовлення – койне як комплекс зрозумілих мовних одиниць усіма комунікантами, незважаючи на вікові, статеві, статусні й інші відмінності. Сюди ж відносимо й просторіччя (чи «суржик») як апріорі «просту мову», тобто розмовний конгломерат. І цього не треба соромитися, оскільки кожна мова світу реалізується в ситуаціях побутової (широкої) комунікації саме таким кодом.

На території колишньої імперії наявними були стосунки «національна місцева мова – російська мова», у яких саме місцева потребує реального захисту після деколонізації, щоб вийти на один функційний рівень із російською, що через свій метрополійний статус мала чимало преференцій. Проте й сучасній мовній ситуації в нових країнах

властивий білінгвізм, одним із компонентів якого обов'язково є російська мова, що стала вже рідною для кількох поколінь представників місцевого етносу. Така ситуація визначається як гіпергlossenна, а двомовність є повною (для ідеального мовця) та неповною. При цьому активний тип білінгвізму характеризує українців – носіїв національної мови як першої, а пасивний – носіїв її як другої. Росіяни ж є переважно монолінгвами.

Зрештою дослідження вибору мови в ситуації білінгвізму (саме зі спорідненими мовами) має непересічне значення для держави, адже від цього залежить не лише розвиток самої української мови, зокрема функційний, але й узагалі становлення реальної державної незалежності, що перебуває під загрозою з боку колишньої метрополії, яка завжди буде прагнути цю незалежність нівелювати.

Список використаної літератури

1. Русанівський В. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 3–13.
2. Печерна Г. Мова – генетичний код. *Українська мова та література в школі*. 1993. № 2. С. 28–33.
3. Карпенко Ю. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–8.
4. Саплін Ю. Внутрішні і зовнішні чинники білінгвістичної взаємодії лексики. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 42–49.
5. Жлуктенко Ю. Органічність мови як соціолінгвістичний параметр багатомовної ситуації. *Мовознавство*. 1987. № 4. С. 13–19.
6. Демченко В.М. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України : монографія. Херсон: АЙЛАНТ, 2001. 212 с.

References

1. Rusaniv'skyi V. (1993) Yedynyi movno-obraznyy prostir ukrayins'koyi mental'nosti [The unified linguistic and figurative space of the Ukrainian mentality]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. № 6. S. 3–13.
2. Pecherna H. (1993) Mova – henetychnyy kod [Language is a genetic code]. *Ukrayins'ka mova ta literatura v shkoli [Ukrainian language and literature at school]*. № 2. S. 28–33.
3. Karpenko Yu. (1993) Ukrayins'ka hipoteza [The Ukrainian hypothesis]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. № 5. S. 3–8.
4. Saplin Yu. (1991) Vnutrishni i zovnishni chynnyky bilinhvistychnoyi vzayemodiyi leksyky [Internal and external factors of bilingual vocabulary interaction]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. № 3. S. 42–49.
5. Zhluktenko Yu. (1987) Orhanichnist' movy yak sotsiolinhvistychnyy parametr bahatomovnoyi sytuatsiyi [Language organicity as a sociolinguistic parameter of a multilingual situation]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. № 4. S. 13–19.
6. Demchenko V.M. (2001) *Movne seredovyshche. Ekstralinhvistychnyy narys pro Pivden' Ukrayiny [Language environment. Extralinguistic essay about the South of Ukraine]: monohrafiya*. Kherson: AYLAN'T, 212 s.